

BAKÜ İÇERİ ŞEHER'DE SELÇUKLULAR DÖNEMİNDEN KALMA İKİ MESCİT: SINIG GALA (MUHAMMED) (1078) VE AŞUR (1169) MESCİTLERİ

*Ramazan UYKUR**

ÖZET

Bakü'de bugün İçeri Şehir adıyla anılan eski Bakü yerleşiminde küçük ölçeklerde inşa edilmiş çok sayıda mescit bulunmaktadır. Bu makalede Selçuklular'ın Anadolu dışında Azerbaycan Bakü'de bıraktığı maddi kültür izlerinden en erken tarihli iki örnek ele alınmıştır. Çalışmada Türk dünyasında az bilinen bu iki eserin tarih, banı, plân, mimari ve bezeme gibi yönleriyle ayrıntılı biçimde ele alınması amaç edinilmiştir. Bu sebeple Bakü ve çevresindeki yapılarda: gerekli ölçümler, teknik çizimler ve fotoğraflama işlemleri yapılmıştır. Bunun ardından Bakü Berpa Arşivi'nde, Ahundov Kütüphanesi'nde ve Türkiye kütüphanelerinde kaynak araştırmaları ile çalışma tamamlanmıştır¹. Türkler Anadolu'yu iskân edilmeleri ile başlattıkları süreçte elde ettikleri siyasi/askeri başarılarının yanında; belleklerinde getirdikleri estetik hissi, mimari anlayışı ve sanat biçimlerini de yeni yurtlarında uygulamışlardır. Bu hareketlilik boyunca geçtikleri güzergahlarda meydana getirdikleri kentlerde bıraktıkları izlerden, Anadolu öncesindeki kültürel mirasın örneklerini bulmak mümkündür.

Her iki yapının da Selçuklular'dan günümüze ulaşabilmiş en erken tarihli iki eser olması Türk mimarisindeki gelişimin izlenmesi bakımından önemlidir. Selçuklular'ın Bakü'ye gelmesinden sonra inşa edilen ilk yapı olan Sınıg Gala Mescidi statik problemleri olan, sert kaba görüntülü ve yapıdan bağımsız büyük minaresiyle dikkat çekmektedir. Aşur Mescidi ise, çift katlı cephe düzenlemesi ve harimi bölen bezemeli destek kemeriyle az daha gelişmiş mimari arayışın bir ürünüdür. Ancak her iki kübik yapıda göze çarpan kusur; ağır, basık/karanlık başarısız bir mekan uygulamasıdır. Sonuç olarak, küçük ölçekli yapılar olmalarına rağmen Türk sanatı açısından bir yenilik getirmemekle birlikte; mimari çizginin izlenmesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Bakü, Muhammed (Sınıg Gala) Mescidi, Aşur Mescidi.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniv. Fen Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Bölümü, El-mek: reuykur@gmail.com

**(TWO MASJID AROUND BAKU İÇERİ ŞEHİR REMAINING
FROM SELJUKS: SINIG GALA (MUHAMMED) (1078) AND
ASHUR (1169) MASJIDS)**

ABSTRACT

Today, there are a great many of small scaled masjids in old Baku, which is called today İçeri Şehir (The Inland City). In this paper, the earliest two cultural material samples of Seljuks in Azerbaijan as well as Anatolia are depicted. In the study, the main aim is the investigation of these two works, which are little known in Turkish world, in some points of view such as their history, contractors, designs, architectures and ornament. For this reason, in a number of buildings in Baku and around it, some procedures were performed such as required measures, technical drawings, and photographing. After that, the study was completed with source inquiries in the Archives of Baku Berpa, Ahundov Library along with a number of Turkish libraries. Consequently, in their new homelands too, Turks tended to apply the aesthetical values, architectural approach and artistic motives which they brought in their mind together as well as remarkable political achievements which they obtained by housing Anatolia. Therefore, it is highly probable to come across such samples of pre-Anatolian cultural heritage in the cities they built or on the routes they passed through during this mobility.

Both of the buildings are considered remarkable in that they are the earliest samples from Seljuks which have remained until today, making it available us to track down the developments in Turkish architecture. *Sinig Gala Masjid*, the first small built after Turks' arriving in Baku, is still found remarkable since it has statical problems as well as its slipshod appearance and its huge minarets that is independently built from the main building. As for the *Ashur Masjids*, with its two storey facade and embellished supporting arch separating the inside, it is undoubtedly a work of a less-developed architectural style establishment of the period. However, the most considerable drawback in both of the vaulted buildings is the practise of gloomy, dim and failed locations. As a result, even though they are small scaled buildings, they don't raise anything new, they are both important in order to closely trail the architectural line of the period.

Key Words: Baku, Muhammed (Sinig Gala) Masjid, Aşur Masjid

Giriş

Bakü Hazar Denizi'nin kuzeyinde sanayi ve ticaret şehri olan bir liman kentidir. Kentin adı X. yüzyılda Arap seyyahlardan İstahri ve Makdisi de Bākūh, Biruni'de Bākū, Mesūdi'de Bākūh ya da Bākah, Hamevi'de Bākūya olarak geçmektedir. İranlılar ise kente Bādkūba adını vermişlerdir (Bala, 1993, 259-261; Al-Mas'udi, 1861, 25; Mes'udi, 2005). Ayrıca burada yaşamış ateşperest bir topluluk olan Bayi'lerden dolayı Bakü adının verildiği de ileri sürülmektedir (Ашурбејли, 1958, 735; Ağaoğlu, 1929, 35-40).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Bakü doğulu seyyahların verdikleri bilgiler doğrultusunda yüzyıllardan beri petrol zengini bir bölge olarak bilinmektedir. (Щеблыкин, 1943, 14; Эбдуррә шид әл-Бакуви, 1992, 116-118²; Aslanapa, 1979, 47; Halit, 1933, 207-208³).

XI. yüzyılda bölgeye ilk Selçuklu akınları Alparslan döneminde, Kara Tegin tarafından gerçekleştirilmiştir. Şirvanşah Kesrani Hanedanlarından Feriburz bin Salar döneminde (1063-1096) Selçuklu hakimiyeti kabul edilmiştir (Turan, 1996, 163-165). XII. yüzyılda Azerbaycan Atabegleri döneminde, Irak Selçuklularıyla çatışmalar olmuş, Şemseddin İldeniz, Selçuklu Hükümdarı Mesud'un isteği üzerine Aran, Gence ve Şirvan'ı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Atabeg Kızıllarslan (1186-1192) Şirvan'ı işgal ederek Şamahı'yı almıştır. Şirvanşah'ın Bakü'ye çekilmesiyle payitaht geçici olarak Bakü'ye taşınmıştır (Bünyadov, 1984, 159).

1501 senesine kadar Şirvanşahlar devletinin payitahtı olan Bakü, bu tarihte Şah İsmail tarafından ele geçirildiyse de 1583 tarihinde Osman Paşa tarafından alınarak 1606'ya kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır (Cihangir, 1342/1924). 1724 yılında Osmanlı ile Rusya arasında yapılan savaş sonucunda Bakü Rusların kontrolüne geçti. 1734 den 1747 yılına kadar kısa bir süre İran hakimiyetine geçen Bakü bu tarihten sonra İran Şahı'nın ölümüyle bir hanlık haline gelmiştir.

1828 Osmanlı-Rus Türkmençay antlaşması ile Rusya'ya bağlanan Bakü, 1859 senesine kadar Şamahı vilayetine bağlı bir kaza iken, bu tarihten itibaren vilayet olmuştur.

Bakü 1918-1920 yılları arasında kısa bir süreliğine kurulmuş olan Azerbaycan devletine, ardından da Sovyetlerin işgali ile kurulan Azerbaycan SSR'na başkentlik yapmıştır. Bakü, Sovyetler Birliği'nin dağılması neticesinde 1991 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de başkentidir. Bugün Bakü'de halen sağlam olarak kalmış olan Kale İçi'nde hanlar, cami ve mescitler, türbe ve kervansaraylar bulunmaktadır. Özellikle XV. yüzyılın ilk yarısında Şirvanşahlar'dan I. Halilullah tarafından yaptırılan saray külliyesi önemli yapılarıdır.

Bakü Muhammed (Sınıg Gala) Mescidi

Yapının Yeri ve Adı:

Yapı Bakü'nün bölge halkı arasında İçeri Şehir olarak bilinen, Kale İçi'nde yer almaktadır. Halk arasında ve yayınlarda Muhammed Mescidi veya Sınıg Gala Mescidi isimleri ile bilinmektedir (Усейнов vd., 1963, 71; Гијаси, 1991, 43-44)⁴.

Yapıda iki adet kitabe bulunmaktadır⁵. Bunlardan bir tanesi kuzey cephedeki kapının doğusunda, diğeri de minarenin şerefesi altındadır (fotoğraf 1, 2).

Kapının doğusunda bulunan dört satırlık Arapça inşa kitabesi şöyledir.

1 بسم الله الرحمن الرحيم
2 هذه عمارة المسجد ما أمر الا
3 ستاد الرئيس محمد بن ابي بكر
4 بتاريخ سنة احدى و سبعين و اربع مئة

Okunuşu:

1. Bismillâhirrahmânirrahîm
2. hâzihî imâreti'l-mescid mâ emere el-Ü-
3. stâd er-Reîs Muhammed bin Ebî Bekr
4. bi-târîhi sene ehad ve seb'îyne ve erba'â mi'e

Turkish Studies

Çevirisi: Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla; bu mescidin yapımını Ebubekr oğlu Üstâd er-Reîs Muhammed 471(1078-79) senesinde emretti⁶.

Minarenin şerefesi altındaki kitabede, Kuran'ın İsrâ suresinin 79 ve 80'inci ayeti⁷ rekedilmiştir⁸. Ancak 80. ayetin tamamı yazılmamıştır.

Arşivde yapmış olduğumuz araştırmalarda yapıya ait bir vakfiye ya da belge bulunamamıştır. Kitabeden anlaşıldığına göre Mescit 471(1078-79) tarihinde Ebî Bekr oğlu Üstâd er-Reîs Muhammed tarafından yaptırılmıştır.

Ebî Bekr oğlu Muhammed'in kimliği konusunda yayınlarda bilgi yoktur⁹. Kitabede adı geçen Üstâd er-Reîs Muhammed'in yapının banisi mi yoksa mimarı mı olduğu tam olarak anlaşılammaktadır. Kitabede geçen er-Reîs ve yapının inşasını "emretti" (emere) kelimelerinden yola çıkılarak, bölgede yönetici ve eserin banisi olduğu ileri sürülebilir¹⁰. Ayrıca, yine kitabede yer alan "Üstâd" unvânı bu şahsın yapının mimarı olabileceğini de akla getirmektedir. Kitabedeki bilgiler göz önünde bulundurularak, başka bir kanıt bulununcaya kadar yapının hem banisi, hem de mimarının Ebî Bekr oğlu Muhammed olduğunu düşünmek en doğru olanıdır.

Yapının Tanıtımı

Plan Tanıtımı

İki katlı olarak inşa edilmiş olan yapının üst katı, harime giriş mekanı ile harim bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş mekanının kuzey cephesindeki açıklığından önce giriş mekanı olarak tasarlanan birime, buradan ise yaklaşık dikdörtgen planlı harim kısmına geçilmektedir. Harimin tam bir dikdörtgen ölçülerinde değil, çarpık olduğu gözlenmektedir. Harimin güney duvarı ekseninde mihrap nişi bulunmaktadır. Harim, yapının beden duvarlarına oturmuş sivri beşik tonozludur (çizim 1). Alt kata güney cepheden girilmektedir (Pırazajev, 1952, 633)¹¹. Mescidin batısında yapıdan bağımsız inşa edilmiş minare yer almaktadır (fotoğraf 2, 3, 4).

Dış ve İç Tanıtım

Kuzey-güney doğrultusunda meyilli bir arazi üzerinde konumlanmış olan yapıya kuzeydeki giriş mekanı biçiminde tasarlanan bölümün cephesinde yer alan kapıdan girilmektedir. Giriş bölümü harim cephesi boyunca devam etmez, harimin doğu köşesine yerleştirilmiştir. Bu bölümün batı cephesinde bir kapı daha açılmıştır. Kuzey cephe zeminden 5.94 m. yüksekliğindedir (fotoğraf 3). Kapının doğusunda zeminden 1.75 m. yukarıda 0.60x0.86 m. ölçülerindeki yatay dikdörtgen kitabe yer almaktadır (fotoğraf 1). Kuzey cephenin zemininde doğusuyla batısı arasında kot farkı oldukça yüksektir. Kitabenin bulunduğu cephenin zeminde yüksekliği en üst noktası 4.20 m.dir. Kuzey cephe üzerindeki sivri kemerli kapının kemer başlangıç noktası yerden 2.21 m. yukarıda başlamakta ve 2.93 m. yükseklikte sona ermektedir.

Yapının doğu cephesi konutla bitişik vaziyettedir. Güney cephe ise arazinin eğimli olmasından dolayı çift katlı olarak düzenlenmiştir. Güney cephenin ekseninde duvarı desteklemek amacıyla dışa taşkınlık yapan payanda gibi tasarlanmış, duvar örgüsü zeminden başlayarak, cephe boyunca bir kale burcunu hatırlatır şekilde devam etmektedir. Cephenin üst katında dikdörtgen niş içinde sivri kemerli iki pencere; alt katın bitiş seviyesinde de yine sivri kemerli iki küçük pencere açılmıştır. Güney cephenin batısında alt kata giriş sivri kemerli kapıdan sağlanmaktadır (fotoğraf 4). Batı cephenin güney ucunda zeminden yüksekliği 1.98 m. dikdörtgen kapı açılmıştır (fotoğraf 7).

Yapının kuzey cephesindeki kapıdan tonoz yüksekliği 3.93 m. olan giriş mekanına ulaşılmaktadır. Bu giriş mekanı ile harim arasında da kot farkı bulunmaktadır. Giriş mekanından

harime, kemer başlangıcı 2.21 m. ve en üst noktası 2.93 m. olan sivri kemerli ve lentosu bezemeli bir kapıdan geçilmektedir (fotoğraf 5).

Yapının alt katına bütün uğraşlarımıza rağmen kilitli olması sebebiyle girilememiştir.

Mescidin kuzey duvarının kuzeydoğu ucunda kapı, doğudaki duvarın güney ucunda niş, güney duvarı ekseninde dikdörtgen bir niş içerisinde yapının mihrabı yer almaktadır. Mihrap: üç sıra mukarnas kavsaralı, sivri kemerli ve iki sıra mukarnas mihrabiyelidir. Mihrap kemeri başlangıcı 1.75 m., kemer yüksekliği 2.76 m., ve duvar yüzeyinden itibaren derinliği 1.14 m.dir (fotoğraf 6). Mihrabın doğu ve batısında 1.10 m. yukarıda başlayan, 1.70 m. yüksekliğinde iki pencere görülmektedir. Batı duvarının güney ucunda ise zeminle aynı kotta 1.93 m. Yüksekliğinde kapı açıklığı görülmektedir. Harimin doğusu ile batısı arasında kot farkından dolayı yapının sivri beşik tonozunda yükseklik farkı oluşmuştur. Böylece tonoz doğu yönde 2.81 m. de başlamakta ve 3.90 m. yükseklikte bitmekteyken; batıda 2.81 m. yukarıda başlayıp 3.80 m. yükseklikte sona ermektedir.

Mescidin batısında yapıdan bağımsız olarak yer alan ve kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla kare bir kâideye oturan silindirik gövdeli minare¹² zeminden yaklaşık 22.46 m. yüksekliğindedir (fotoğraf 7). Minarenin 18.17 m. yukarısında ise korkuluğu bezemeli şerefe bulunmaktadır. Şerefe korkuluğunun altı iki sıra mukarnas ve kitabe kuşağı ile çevrelenmiştir. Minare gövdesinin çapı ilk 10 metreye kadar değişmeyip bu yükseklikteki kitabe kuşağından sonra incelerek daralmaktadır. Minarenin üç kapı ve iki mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. İlk kapı minare gövdesinin güneydoğu yönünde zeminden 2.12 m. Yukarıda, 2.17 m. yüksekliğindedir. İkinci kapı açıklığı yaklaşık 9 m. yukarıda olup, minarenin doğusunda 1.60 m. yüksekliğindedir. Her iki kapının sövesi sivri kemerli tek parça taştan oluşmaktadır. Minare gövdesinin güney kısmında minarenin şerefesine geçilen üçüncü kapı yaklaşık 17 m. yukarıda başlar, 1.76 m. yüksekliğindedir. Minare basamakları yükseklikleri 0.20x0.33 m., uzunlukları 0.60x0.90 m. ölçülerinde değişmektedir (fotoğraf 2, 7).

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Yapının geçirdiği onarımlara ait tarih veren belge veya fotoğraf bulunamamıştır. Yapının yenilendiği ise; malzeme farklılıklarından ve onarım izlerinden anlaşılmaktadır. 1988 yılında yapının çevresinde yapılan kazılar sonucunda üst kattan bağımsız bir girişi olan alt kat ortaya çıkartılmıştır (Sayan, 2004, 85).

Giriş mekanının kuzey cephesindeki kapının üzerinde yedi sıra taş tamamen yenilenmiştir. Ayrıca giriş kısmı olarak düzenlenen bölümünün yapının beden duvarını kesiyor olması, buranın mescitten daha sonraki bir tarihte yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Mescidin kuzey cephesi üzerinde 0.58x0.57 m. ölçülerinde pencere ya da kitabe yeri olabilecek örülmüş bir iz; batı cephede ise üst seviyede örülerek kapatılmış bir pencere yeri bulunmaktadır. Yapının güney cephesi alt kat seviyesinde taşlardaki erimeden dolayı yer yer değiştirilmiş; cephe üzerinde görülen pencerelerin taş şebekeleri ise sonradan yapılmıştır (fotoğraf 3).

Yapıdan bağımsız halde bulunan minarenin kâide taşlarının ve şerefeden yukarı kısmının yenilendiği onarım izlerinden anlaşılmaktadır (fotoğraf 7).

Rızayev'den öğrendiğimize göre, mescit için halk arasında günümüze kadar ulaşmış bazı rivayetler vardır. Sözde burada önceleri ateşperestlerin, Ateş Tapınağı¹³ varken sonradan bu yapı mescide dönüştürülmüştür denilmektedir (Pзаев, 1952, 632). 1988 yılında yapılmış olan kazılarda da, İslam öncesi döneme ait dini tören buluntularının ortaya çıkartılmasıyla mescidin bir ateşgah üzerinde inşa edildiği iddia edilmiştir (Fə tullayev, ve Fiqarov, 2003, 52). Günümüzde bu teoriyi

kanıtlayabilecek herhangi bir kaynağın olmaması nedeniyle bunun ne denli gerçek olduğunu söylemek zordur.

Yapının alt katı ile harim bölümü arasında herhangi bir organik bağ bulunmaz ve yayınlardan öğrendiğimize göre mescidin alt kat güney cephesi üzerindeki giriş kapısı 1920 yılında ilave edilmiştir (Ризаев, 1952, 633).

Ayrıca, yine herhangi bir kanıt olmaksızın yerli halktan mescidin bir zamanlar hanekâh/mollahâne olarak kullanıldığına dair söylentilerin de olduğunu öğrenmekteyiz (Рзаев 1952, 633).

Bugün yapı mescit olarak ibadete açıktır.

Malzeme-Teknik

Yapının cephelerinde, giriş bölümü, harim ve minarede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey cephenin batıya kırılma yapan bölümünde kabayonu taş, güney cephede bazı bölgelerde moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Bezeme

Süsleme yönünden sade olan yapıda az miktarda bitkisel, geometrik ve yazı bezeme bulunmaktadır. Bitkisel bezeme olarak kuzeyde yer alan giriş kapısının sövelerinde palmet, mihrapta yer alan yıldızlar içinde kıvrım dal, minarenin şerefe korkuluğunda ise çiçek motifleri vardır (fotoğraf 2, 5, 6).

Geometrik bezeme olarak, harime giriş kapısı sövelerinde ve mihrap köşeliklerinde beş kollu yıldız, minare korkuluğunda ise altı kollu yıldız ve altıgenlerden oluşan süsleme görülmektedir. Yazı bezeme çeşidi olarak, minarede kûfi üslup bulunmaktadır (fotoğraf 1, 2, 5, 6).

Bakü Aşur Mescidi

Yapının Yeri ve Adı:

Yapı Bakü'nün bölge halkı arasında İçeri Şehir olarak bilinen, Kale İçi'nde Gız Galası'nın karşısında, "Büyük Gala Köşesi" Sokağındadır. Halk arasında ve yayınlarda Aşur Mescidi veya Lezgi Mescidi isimleri ile de bilinmektedir¹⁴.

İnşa tarihini veren üç satır Arapça yapı kitabesi harimde mihrap nişinin üstünde kartuş içerisindedir (fotoğraf 8, 9). Yapıda bir başka kitabe harim destek kemeri üzerinde silmede yer almaktadır. Ancak aşırı tahribattan dolayı ne yazdığı okunamamaktadır (fotoğraf 18).

1 عمل استاد عاشور بن ابر
2 هيم نجار باكوية سنة
3 سبع و ستين و خمس مائة

Okunuşu:

1. Amele Üstâd Âşur bin İbr-
2. him Neccar Bakuviyeh sene
3. seb'a ve sittîn ve hamse mi'e.

Çevirisi: Bakülü Neccar İbrahimioğlu Üstâd Aşur 567(1171-72) senesinde yapmıştır.

Bakü Azer Berpa Lahiya Enstitüsü Arşivi'nde yapmış olduğumuz araştırmalarda yapıya ait bir vakfiye bulunamamıştır. Kitabeden anlaşıldığına göre mescit 567(1171-72)¹⁵ tarihinde İbrahimioğlu Aşur¹⁶ tarafından yapılmıştır. İbrahimioğlu Aşur'un kimliği ve mescidin banisinin kim olduğu konusunda yayınlarda bilgi yoktur. Kitabede meslek unvânı olarak "Üstâd" sıfatını kullanan

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

İbrahimoglu Aşur’un yapının mimarı ve yine kitabede geçen “neccar” kelimesinden marangoz olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu’da Mengücek, Saltuklu ve Selçuklu yapılarının bazılarında eserin mimarını belirtmek için “el-Benna” ve “Bennahu” sıfatları yanında Aşur Mescidinde olduğu gibi “Üstâd” sıfatı da sıkça kullanıldığı da bilinmektedir (Sönmez 1995).

Yapının Tanıtımı

Plan Tanıtımı

Yapı dikdörtgen planlı harim ile harimin güneydoğusunda yer alan ve mescidin yarısı kadar alana sahip olan alt kat bölümünden oluşmaktadır. Harime kuzeydoğu cephenin kuzey ucundaki açıklıktan girilmektedir. Harimin güneydoğu duvarı ekseninde ve güney köşesinde iki mihrap nişi bulunmaktadır. Harim ortasında destek kemeriyle güçlendirilmiş, sivri beşik tonozla örtülmüştür (çizim 2).

Dış ve İç Tanıtım

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda konumlanmış olan yapının bulunduğu arazi ile önünden geçen yol arasında 3.22 m.lik kot farkı vardır. Yapıya yaklaşık 6.00 m. yüksekliğindeki kuzeydoğu cephenin, kuzey ucunda yer alan kapıdan girilmektedir. Cephe yaklaşık 3.00 m.’ye kadar kesme taş ile örülü iken bu yükseklikten sonra kaba yonu taş ile tamamlanmıştır. Kapı açıklığı en dıştaki diğerlerinden daha geniş üç dikdörtgen şeritle çevrelenmiştir. Kapı, kemer başlangıcı kapı sövesinden 1.55 m. yukarıda başlayan ve tepe noktası 2.01 m. olan sivri kemerlidir (fotoğraf 10).

Güneybatı cephenin yüksekliği yaklaşık 4.00 m.’dir ve tam ortasından bir konutla bitişmektedir. Cephe beden duvarından yaklaşık 0.20 m. dışarı çıkıntı yapan kabayonu taş sırası ile son bulmaktadır.

Güneydoğu cephe zeminden yaklaşık 7.83 m. yüksekliğindedir ve üç farklı taş malzeme ile üç bölüme ayrılmıştır. Cephenin yerden 1.73 m. yüksekliğindeki en alt sıra taş örgüsü, cepheden 0.2 m.’lik bir çıkıntı yapmaktadır. İkinci taş sırası bir sıra yatay, bir sıra dikey yerleştirilmiş altı sıra ve düzgün kesme taş örgülüdür. Bu altı sıradan sonra kaba yonu taş örgüsüyle devam eden cephe silmelerle sona ermektedir. Cephenin üst seviyesi ekseninde üzerinde hafifletme lentosu olan zeminden 6.00 m. yukarıda 1.03 m. yüksekliğinde basık kemerli pencere açılmıştır. Güneydoğu cephede alt kat olarak tasarlanan bölüm, tepe noktası zeminden 1.08 m. yüksekliğinde ve kemer kalınlığı 0.37 m. olan iki yuvarlak kemerli açıklığa sahiptir. Yapının alt katı ise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan ve zeminden 1.70 m. yüksekliğinde, yuvarlak beşik tonozlu dikdörtgen bir mekandır (fotoğraf 11, 12).

Harim kuzeybatı-güneydoğu ekseninde dikdörtgen planlıdır. Harimin kuzeydoğu duvarında kapı bulunurken kuzeybatı ve güneybatı taraftakiler sağırdır. Harimin güneydoğu duvarında esas/ilk; güney yöndeki köşesinde de yenisi olmak üzere iki mihrap nişi açılmıştır. İlk mihrap dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış, kavsarası dilimli kuşatma kemerli, dört sıra mukarnaslı ve yarım daire nişlidir. Mihrap kuşatma kemerinin köşelikleri, kavsara ve mukarnas yüzeyleri bezemelidir. Mihrap çerçevesi zeminden 3.06 m.dir. İki sütunceye oturtulmuş olan mihrap nişi kemer başlangıcı 1.65 m. ve tepe noktası 2.75 m.’dir. Mihrap çerçevesinin üstünde 3.21 m. yukarıda 0.37x0.90 m. ölçülerinde kartuş içerisinde yapının inşa kitabesi yer almaktadır. Kitabenin üzerinde iki sıra mukarnas, onunda üzerinde 5.10 m. yüksekte pencere görülmektedir (fotoğraf 9, 13, 14, 15). Tepelik ile taçlandırılmış yeni mihrap zeminden 3.67 m. yüksekliğindeki

dikdörtgen çerçeve içinde, sivri kuşatma kemerli ve üç sıra mukarnas kavsaralıdır. Mihrap kemeri başlangıcı 2.02 m., tepe noktası 2.65 m., kemer kalınlığı 0.15 m.'dir (fotoğraf 9, 16).

Harimin beden duvarlarına oturtulmuş sivri beşik tonozun başlangıcı 2.25 m., tepe noktası ise 6.65 m.dir. Bu tonoz kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 1.60 m. de başlayan ve tepe noktası da yaklaşık 6 m. olan destek kemeriyle güçlendirilmiştir. Destek kemeri iç ve dış yüzleri bezemeli, üç kademeli olarak içten dışa doğru iç bükey, dış bükey ve düz silme şeklinde sıralanmıştır. Harim dıştan düz dam içten sivri beşik tonozludur. (fotoğraf 17, 18, 19, 20, 21).

Yapının Geçirdiği Onarımlar

Yapının geçirdiği değişimler, elimizde herhangi bir belge olmaksızın onarım izlerinden ve malzeme farklılıklarından anlaşılmaktadır.

Kuzeydoğu cephede eriyen kesme taşlar, moloz taş ve kabayonu taş ile yenilenmiş, taş aralarına beton dökülmüş, kapının üstüde teneke sundurmayla kapatılmıştır. Ayrıca kapı zeminden 0.27 m. den itibaren tamamen yenilenmiştir. Kapının lentoları onarımlarda demir çerçeveye kaplanmıştır (fotoğraf 10).

Güneydoğu cephenin taşları 1.73 m.'ye kadar olan kesme taş sırasından sonra tamamen yenilenmiştir. Yine aynı cephenin en üst noktasına taş bir levha yerleştirilmiştir. Bu cephe üzerinde yer alan üst ve alt seviyedeki pencereler bilinmeyen bir tarihte bezemeli taş şebekelerle kapatılmıştır (fotoğraf 11).

1970'li yıllarda yapılan kazı ve onarım çalışmalarında, yapının alt kısmında tonozlu başka bir yapı kalıntısına rastlanmıştır. Buna bağlı olarak bazı araştırmacılar mescidin Sasani devrinden kalan bir mabet üzerine yapıldığını ileri sürmüştür (Sayan, 2004: 87). Ancak elde kanıtlar olmaması nedeniyle bu pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca mescidin bu kemerli yapının üzerine sonradan inşa edilmiş olduğunu varsaysak bile bu bölümün Sasani Mabedi'nin kalıntısı olduğunu ileri süremeyiz. Şunu da göz önünde bulunduralım ki kemerlerin ve tonozun formu, yapı ile uyumlu ve pek çok Selçuklu yapısında gördüğümüz düzenlemedir. Yine burada kullanılan kesme taşın cinsini ve rengini yapıyla karşılaştırdığımızda, mescidin pek çok yerinde bozulma olmadan önce kullanılan malzemeye aynı olduğu anlaşılmaktadır (fotoğraf 12, 21)¹⁷. Böylece harim ile aynı dönemde yapıldığı fikrini vermektedir.

Güneybatı cephede yerden 0.42 m.'den sonraki taşların tamamen yenilediği, taş ve derz düzeni sırasının bozulmaya başlamasından, taşın rengi ve tarak izlerinden anlaşılmaktadır. Bu cephede yapıya bitişik olan konuttan yaklaşık 3.00 m. çıkıntı yapılarak mescidin üzerine bu konutun bir odası biçiminde ilave yapılmıştır. Ayrıca mescidin örtüsü bu konutun balkonu olarak kullanılmaktadır.

Mescit yapılırken kible yönü hesaplanmasında hata yapılmış bu nedenle ilk mihrap yanlış yöne konulmuştur. İlk yapılan mihrabın yanlış yönü gösterdiği anlaşılınca 1326(1908) yılında ikinci mihrap yapılmıştır¹⁸. İlk mihrap çerçevesindeki kitabenin üzerinde yer alan iri boyutlu mukarnas sırasının formundan ve taşın renginden buraya sonradan konulduğu anlaşılmaktadır (fotoğraf 13, 16). Harimde destek kemeri üzerinde yer alan bezemeler taş erimesinden dolayı oldukça harap vaziyettedir (fotoğraf 17, 18, 19, 20). Harimin kuzeyinde, ahşap merdivenle çıkılan, ve bir ahşap direk desteklenen mahfil kısmı ilave edilmiştir (fotoğraf 17). Bu bölümün ne zaman eklendiğine dair bilgi yoktur.

Yapı bugün ibadete açıktır.

Malzeme-Teknik

Yapıda güneydoğu cephede alt seviyede kesme taş, üst seviyede kabayonu taş kullanılmıştır. Diğer cephelerde genelde düzgün bir derz sırası izlemeyen kesme taş kullanılmış, ancak zaman zaman moloz taş malzemenin kullanıldığı da görülmüştür. Harimin bütün mimari elemanlarında düzgün kesme taş, sonradan yapılan mihrapta ise alçı malzeme kullanılmıştır. Harimde derz araları düzgün bir sıra takip eder. Cephelerdeki taş ölçülerinin ebatları farklılık göstermektedir.

Bezeme

Bezeme yönünden sade olan yapıda az miktarda geometrik, bitkisel ve yazı bezeme bulunmaktadır.

Geometrik bezeme; ilk yapılan mihrabın kavsara kemerinde zencerek motifi; mihrap kavsarasının köşeliklerinde birer madalyon; madalyonların merkezine yerleştirilen beş genlerin kollarından çıkan düzgün doğruların kesişmesiyle oluşturulmuş ve bütün alana yayılmış yine beşgen kompozisyonlar; mihrap kavsarasında ve mihrap çerçevesinin üzerinde mukarnas; tonoz destek kemerinin iç yüzeyinde sekiz genler içinde dört kollu yıldız düzenlemesi alternatif bir sıra ile devam etmektedir (fotoğraf 14, 15, 20).

Bitkisel bezeme; mihrap kavsara köşeliklerinde ve kitabede, mukarnasların yüzeyinde, tonoz destek kemerinin iç yüzeyindeki sekizgenlerin arasında ve dört kollu yıldızların yüzeyinde; destek kemerinin dış yüzeylerinde: kıvrım dallardan çıkan palmet ve rumiler görülmektedir (fotoğraf 15, 20, 21).

Yazılı bezeme çeşidi olarak; yapının inşa kitabesinde ve tonoz destek kemeri silmesinde nesih yazı bulunmaktadır (fotoğraf 8).

Değerlendirme ve Sonuç

XI. yüzyılın sonunda Selçuklular’ın bölgeyi fethetmesiyle imar faaliyetlerine başladığı da bilinmektedir. Selçuklular geleneksel mimarileri ile birlikte fethettikleri bölgelerin yerel mimarisinide dışlamamış, tam aksine akla yatkın olanı kabullenerek gelişmesine yardımcı olmuştur. Buna en güzel örneklerden biri söz konusu iki eserde karşımıza çıkan örtü kullanımudur. İlk başlarda tonozların yapıya uymayan kaba kütleleri, ilerleyen yüzyıllarda teknik açıdan yapı dinamiğine uyum sağladığı gibi, zamanla daha da estetik hale gelmiştir.

Sınıg Gala ve Aşur Mescitleri Bakü de Selçuklular’dan günümüze ulaşabilmiş en erken tarihli iki yapı olması Türk mimarisindeki gelişimin izlenmesi bakımından önemlidir. Selçuklular’ın Bakü’ye gelmesinden sonra inşa edilen ilk yapı olan Sınıg Gala Mescidi statik problemleri olan, sert, kaba görüntüsü ve yapıya uymayan büyük ancak; estetik minaresiyle dikkat çekmektedir. Aralarında yaklaşık yüzyıllık bir aralık bulunan Aşur Mescidi ise, çift katlı cephe düzenlemesi ve harimdeki bezemeli destek kemeriyle gelişen mimari anlayışa uygun olarak biraz daha estetik arayışın bir ürünüdür. Ancak her iki yapıda göze çarpan kusur; ağır, basık-karanlık başarısız bir mekan uygulamasıdır.

Bakü’de İçeri Şehir’de Sınıg Gala ve Aşur Mescitlerinin öncülük etmesiyle daha sonraki yıllarda; benzer kübik gövdeli, içten tonoz, dıştan düzdam örtülü, küçük yapıli çok sayıda mescit yapılmıştır. Hıdır Camisi (1301), Mirza Ahmet (1345), Molla Ahmet (XIV.yüzyıl), Cin Camisi (XIV. yüzyıl) plan itibarıyla bu iki yapıya benzerlikleriyle dikkat çekerler (levha 5-7). Ancak, Sınıg Gala ve Aşur Mescitleri iki katlı plan düzenlemeleriyle bu yapılardan azda olsa farklılık göstermektedir.

Anadolu'da da benzer örnekler görülmektedir: Harran İç Kale Mescidi (XII. yüzyıl), Kahta İç Kale Mescidi (1291) ve Kars İç Kale Mescidi (XV. yüzyıl) farklı yüzyıllarda yapılmış örnekler olarak kübik gövdeli planları ile Sınıg Gala Mescidine benzemektedirler (Boran, 2001, 15, 70, 168).

Sınıg Gala Mescidi'nin dikkatlerden kaçmayan ölçülerdeki silindirik gövdeli minaresi üslubunun bilinen ilk örneği, Tuğrul Bey zamanında inşa edilen İsfahan yakınındaki Damgan Mescidi Cuması (1058) minaresidir. Bundan iki sene sonra Save'de yapılan Mescidi Meydan (1060) minaresi de aynı üsluptadır. Alparslan zamanında yapılan Zevvare Pa Menar Camisi (1069) minaresi; Sınıg Gala'dan daha geç tarihli Berkyaruk döneminde İsfahan yakınında Barsıyan Mescidi (1097-98) minaresi yine aynı üslubun örnekleridir (Aslanapa, 1984, 55, 63-64).

XI. yüzyılda başlayarak XII. yüzyıl boyunca ve daha sonraki yüzyıllarda Selçuklular tarafından iyice benimsenmiş olan iri silindir gövdeli minare anlayışı gelişerek Anadolu'da olgun örneklerini de vermiştir. Bitlis Ulu Camisi (1150) ve Siirt Ulu Camisi (XII. yüzyıl) minareleri ile devam eden süreç Mardin Ulu Camisi (1172) minaresinde kendini göstermiştir (Altun, 1971, 35).

Sınıg-Gala Mescidi'nin minaresini bu bölgede daha sonraki yüzyıllarda yapılan minareler ile karşılaştırdığımızda silindirik üsluptaki minarelerin ilk prototipi olduğunu görürüz. Sadece büyüklüklerinde, yazı üslubunda ve bezemelerde biraz farklılık görülmektedir (Дадашев vd., 1948, 65-67). Bugün yerine yenisi yapılmış olan Bakü Eski Cuma Camisi (XIV. yüzyıl) (Гијаси, 1991, 44, res. 22, 23) minaresi (Бретаницкии, 1966, 156-157, res. 156; Усейнов, 1963, 74, res. 56) halen ayakta ve Sınıg Gala Mescidi minaresiyle benzer üsluptadır. Bu yapılardan daha geç dönemde yapılmış olan Bakü Şirvanşahlar Saray Külliyesi içinde bulunan Saray Camisi (1441) (Усейнов vd., 1963, 71) plan itibarıyla Sınıg Gala Mescidi'nden çok farklı olmasına rağmen iki yapının minareleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Azerbaycan'ın başka bölgelerinde de aynı üslupta Selçuklu minarelerine rastlanmaktadır. Pirsagat Çayı kenarında bulunan Pir Hüseyin Hanekahı'nın (1256) (Бретаницкии, 1966, 90-91; Гијаси, 1991, 51) ve Арşeronda ki Şemkur (13. yüzyıl) Camisi'nin minareleri (Бретаницкии, 1966, 90-91, res. 25; Усейнов vd., 1951, 74, res. 57) aynı tarz Selçuklu minareleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak her iki mescitte Türk sanatında mimari bir yenilik getirmediği gibi bezeme açısından da son derece sadedir. Ancak, kubbeli yapılara geçiş ve tonoz sistemlerinin denenmesinin evrelerinin izlenmesi bakımından önemlidir. Yapılar küçük ölçekli olmasına rağmen mekan çözümlemesi başarısızdır. Bu durum Aşur Mescidinde, Sınıg Gala'ya kıyasla az daha olgundur. Fakat burada da küçük pencerelerle aydınlatılmaya çalışılan harim oldukça karanlıktır. Harimdeki başarısız mekan çözümlemesi her iki yapıda da mihrap ön plana çıkartılarak bir nebze giderilmeye çalışılmıştır.

Süsleme açısından Anadolu'daki benzerlerine bakıldığında, Sınıg Gala Mescidi minaresinin şerefe korkuluğunda görülen altıgen ve yıldız geometrik motifler ile Aşur Mescidi'nin mihrap ve tonoz destek kemerinde yer alan geometrik ve bitkisel bezemeler, Selçuklu belleğinde buralara ve Anadolu'ya taşınmıştır. Bilindiği gibi geometrik ve bitkisel süsleme kompozisyonları daha sonraları Anadolu Selçuklu sanatında yoğun biçimde kullanılmaya devam etmiştir.

¹ Bu çalışma, bizi Bakü’de araştırmalar yapmaya teşvik eden değerli bilim insanı merhum Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı’nın anısınadır. Ayrıca araştırmada birlikte çalıştığımız Yrd. Doç. Dr. Turgay Yazar ve Dr Bülent İşler’e teşekkür ederim.

² XV. yüzyıl seyyahlarından Mevlânâ Abdurreşid el-Bakuvi, Bakü’de çok sayıda katran ve petrol yatakları bulunduğunu, bu kuyulardan günde 200 deve yükü petrol çıkartıldığını; ayrıca bu kuyuların yakınlarında gece-gündüz demeden beyaz petrol çıkartılan başka kuyularında var olduğunu ve bu kuyulardan bin dirheme yakın para kazanıldığını bildirmektedir. Bakuvi bu petrol kuyularının yanında çira gibi yanar sarı renkli bir petrol çıkartıldığını, halkın bundan parça parça kopartıp şehre götürerek evlerde ve hamamlarda kullandığını hakkında bilgiler vermektedir (Ә-Л-Бакуви, 1992).

³ 1666 yılında Bakü’yü ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi ise, Bakü civarında yedi yerde petrol kuyusu bulunduğunu ve bu kuyulardan sarı, kırmızı, siyah renklerde petrol çıktığını kaydetmektedir.

⁴ 1723 yılında Rus saldırıları sonucunda mescidin minaresine top mermisi isabet etmiş ve bir kısmı yıkılmıştır. Bu olaydan sonra halk arasında yapıya Yıkık Kale anlamına gelen Sınıg Gala isminin verildiği belirtilmiştir. (Усейнов vd., 1963, 71; Гияси, 1991, 43-44).

⁵ Muhammed Mescidi kitabesi ilk olarak A. Aleskerzade tarafından okunmuştur. (Ал-Сә рзәд , 1947, 370).

Ayrıca inşa kitabesinin Arapça metni ve Rusça çevirisi Neyimat Meşedi Hanım tarafından yayınlanmıştır (Мешадиханҗм, 1991, 37).

⁶ Fə tullayev ve Fiqarov (2003, 50) yapının tarihini H471/M1074-1078 olarak hatalı vermişlerdir.

⁷ İsrâ suresi 79-80. ayetlerin tamamı: “Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla. Gecenin bir kısmında sana mahsus bir nâfile namaz kılmak üzere uyan; böylece rabbini seni belki övülmüş bir makama ulaştırır. De ki: “Rabbim (beni girdireceğin yere) doğrulukla girdir, beni (çıkarcacağın yerden) doğrulukla çıkar. Bana katından, yardım eden bir delil ver.” (Ateş, tarihsiz, 289).

⁸ Minare şerefesi altındaki kitabenin içeriği konusunda bazı araştırmacıların hataya düştüğü görülmektedir. R. Efendi çalışmasında, minare şerefesindeki kitabenin, mescidi inşa eden Mimar Ebî Bekr oğlu Muhammed’in adının geçtiği bir bani kitabesi olduğunu belirtmektedir. Ancak, bani kitabesi çalışmamızda belirttiğimiz gibi yapının kuzey cephesinde yer almaktadır. Şerefede altındaki ibare Kuran’ın İsrâ suresinin 79-80. ayetleridir. Yazar bu iki kitabeyi karıştırmıştır. Bkz., (Efendi, 1999, 17). Useyinov ise ne kastettiği anlaşılabilen bir ifadeyle kitabede kültürel mana içeren yazı olduğundan söz etmektedir (Усейнов, 1951).

⁹ Oktay Aslanapa, Bakü’de bulunan Cuma Camisi’nin mimarının da Ebî Bekr oğlu Muhammed olduğunu belirtmiştir. Bkz., (Aslanapa, 1979, 33). Bu bilgiye başka bir kaynaktan rastlanılmadığı gibi Bakü Cuma Mescidi’nin ilk hali de günümüze ulaşamamıştır. İ.P. Şeblikin, ise Cuma Mescidi’nin mimarının Mahmut b. Sa’d olduğunu belirtmektedir. (Щеблыкин, 1943, 40).

¹⁰ Kitabede geçen emretti kelimesinden yola çıkılarak Ebi Bekr’in şehrin yöneticisi olduğu ve bu eseri yaptırdığı fikrine varılmıştır (Гияси, 1991, 43). Bu tespit doğru olmakla birlikte kitabede geçen üstâd kelimesi ayrıca Ebi Bekr’in mimar olduğu anlamına da gelmektedir.

¹¹ Sınıg Gala Mescidi’nin alt kat giriş kapısı kilitli tutulduğu ve bütün ısrarlara rağmen açtıramadığımız için giremediğimiz bu bölüm ile ilgili bilgileri yayıncı aracılığı ile tespit edebilmekteyiz. Niyazi Rizayev konuyla ilgili olarak şunu belirtmektedir. “Mescidin güney cephesi iki katlıdır, üstelik ilk katına giriş yoktur. Orada yaşayan halk mescidin ilk katının dik dörtgen şeklinde ve sivri kemer tonozlu olduğunu, söylemektedir. İlk katı üst katıyla bağlantılı değildir. Alt kat giriş kapısı sonradan 1920 yılında yapılmıştır.” (Ризаев, 1952, 633). Bugün alt katın güney cephesi üzerinde kilitli demir bir kapı bulunmaktadır (fotoğraf 4).

¹² İ.P. Şeblikin, Muhammed Mescidi’nin minaresiyle ilgili şu görüşleri belirtmektedir:

“Büyük ihtimalle, bu minare, kendi esas görevi hariç gerektiği zaman izleme noktası rolünü de yapmıştır. Minarenin yüksek tepesinden hem sahil, hem de deniz oldukça geniş mesafeler görülebilmekteydi. Taş levhalarla muhafaza edilmiş küçük şerefesi ise gerektiğinde hücum edenlerin hoyrat yay oklarından korunma yeri olarak kullanılabilirdi. Sınıg Gala Mescidi minaresinin eskiden fener vazifesini görmüş olması ihtimalide oldukça büyüktür” (Щеблыкин, 1943, 40).

¹³ 1903 senesinde Bakü’ye seyahat eden W. Jakson, ziyaret ettiği Ateş Tapınakları’ndaki 15 kitabeden birinin kitabesini yorumlaması için J. E. Abbott’a göndermiş ve Abbott tarafından yorumlanarak yayınlanmıştır. Ayrıca J. E. Abbott aynı çalışmada XVIII-XX. yüzyıllarda Bakü’yü ziyaret etmiş olan Avrupalı seyyahların gördükleri Hindu, Ateşperest Tapınaklarını konu edindiği çalışmasında tapınaklara kısaca yer vermiştir. Ancak makalede tapınakların yerleri ve mimari biçimleri hakkında bilgi bulunmamaktadır (Abbott, 1908, 299-304).

Sısoyev, Bakü yakınlarında Surahanlar Ateşperest Köyü’nde tapınakların bulunduğundan söz etmektedir. Köyün İslamlaşması ile birlikte burada var olan bir tapınak üzerine Bibi-Eybat Mescidi’nin inşa edildiğini bildirmektedir. Bu anlatım ne yazık ki yine rivayetlerle sınırlı kalmış, elde bu dönüşüm hakkında kesin bir delil bulunamamıştır (Сысоев, 1925, 31-32).

Turkish Studies

¹⁴ Yapı halk arasında genellikle yaptırından dolayı Aşur Mescidi olarak bilinmektedir. Ancak yayınlarda Lezgi Mescidi adının kullanıldığı da görülmektedir. Bunlardan bazıları: Щеблыкин, 1943, 13'te Lezgi; Гијаси 1991, 49'da Aşur; Бретаницкии 1966, 524'te Lezgi Mescidi ismini kullanılmışlardır.

C. Giyasi yapının Lezgi Mescidi adıyla XIX. ve XX. yüzyıllardan sonra bu isimle anılmaya başlandığını belirtmektedir. (Гијаси, 1991, 49).

¹⁵ Kitabede yapının inşa tarihi olarak 567(1171-72) yılı açıkça yazılmış olmasına rağmen bazı yayınlarda mescidin inşa tarihi olarak 1169 yılı verilmektedir. Bunun nedeni, yayınlarda -yapının kitabesi incelenmeden- birbirinden yapılan alıntı ile aynı yanlışın tekrarlanmasıdır. Bunlardan bazıları için bkz., C. Giyasi ve İ. P.Şeblikin 567(1169) olarak vermiştir. (Гијаси, 1991, 49, Щеблыкин, 1943, 13).

N. Meşedihanım ise, XI ve XX. yüzyıllar arasını kapsayan Bakü kitabelerini yayınladığı eserinde Aşur Mescidi kitabesini, 567(1171-72) tarihli okumuştur (Мешадиханџм, 1991, 40, 168), Ayrıca Meşedihanım kitabenin Arapça metnini ve Rusça çevirisini de yayınlamıştır.

Azerbaycan mimarisi hakkında çok sayıda araştırma yapmış olan Bretaniskii de kitabe tarihini 567(1171-72) yayınlamıştır (Бретаницкии, 1966, 524).

¹⁶ Yapıdan dolayı Aşur Mescidi olarak bilinen yapının mimarı Aşur b. İbrahim'dir. Bu sonuç yapının inşa kitabesinde hiçbir yanılığa sebebiyet vermeden net biçimde anlaşılabilir. Ancak yinede yanlış isim verenlere rastlanılmaktadır. Zakir Nebati (2006, 27) isimli araştırmacının yüksek lisans tezinde mimarın ismini "Necefov Aşur İbrahimoğlu" şeklinde vermiştir.

¹⁷ Giyasi zemin kat bölümünün tamamen toprak altında iken onarımlar sırasında temizlenerek ortaya çıkartıldığını belirtmektedir (Гијаси, 1991, 49).

¹⁸ Aşur Mescidi ikinci mihrabı süslemeleri ayrıntısı için bkz. Çağlıtütüncügil, 2007, 95-96.

КАУНАКҶА

- Әбдуррәшид әл-Бакуви **Китаб Тәлхис әл-Асар вә Әчаив әл-Мәлик әл-Гәһһар (Абидәләрин Хуласаси вә Гудрәтли Нөкмдарын Мө'чүзәләри)**, Әрәбчә дән Тәрҗумә си, Зија Бунҗадов, Шур Нә шриҗаты, Вақы 1992. (Abdurəşid əl-Bakuvî. **Kitab Təlhis əl-Asar ve Əcaib əl-Məlik el-Kəhhar, (Abidələrin Hulasasi ve Kudrətli Həkmдарın Mө'çuzələri)**, Әрәбчә дән Тәрҗумә си, Ziya Bunyadov, Şur Nə şriyyatı, Bakı 1992).
- AĞAOĞLU M, "Azerbaycan Paytahtı Baku ismi Hakında Kayıtlar" **Odlu Yurt**, I., 1929.
- АЛӘСГӘРЗАДӘ А.А, **Азәрбајчан Мә'марлығы Низамн Дөнәми**, Бақы 1947. (ALESKERZADE A.A, **Azərbaycan Mə'marlığı, Nizami Dönemi**, Bakı 1947).
- AL-MAS'UDİ, **Murucu'z-Zeheb**, Çev. C. Barbier de Meynard, Paris: Les prairies d'or Macoudi; texte et traduction par, 1861.
- ALTUN Ara, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, Gün Matbaası, İstanbul 1971.
- AMENZADE Rayihe B, "XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevî Yapıların Özellikleri" **Türkler**, C:VIII: 2002, s.166-173.
- ASLANAPA Oktay **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, Baha Matbaası, İstanbul 1979.
- ASLANAPA Oktay, **Türk Sanatı I-II**, Kervan Yayınları, İstanbul 1984.
- АЩУРБЕЈЛІІ Сара, **О Названіи Города**, Баку1958. (Aşurbeyli Sara, **O Nazvanii Goroda**, Baku 1958).
- АТЕŞ Süleyman **Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali**, Meteksan Limited Şirketi, tarihsiz Ankara.
- BALA Mirza, "Bakü", **İslam Ansiklopedisi**, C:II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- БРЕТАНІЦКІІ Л.; САЛІАМЗАДЕ А., **Зодчие И Мастера Архитектурного Декора Средневекового Азербайджана**, ІАНА, Москва 1954. (BRETANİSKİİ, L ve SALAMZADE A., **Zodçie İ Mastera Arhitekturanoko Dekova Srednevekovoko Azerbaidjana**, İANA, Moskva 1954).
- БРЕТАНІЦКІІ Л., **Зодчие Азербайджана XII.-XV**, Москва 1966. (BRETANİSKİİ L. **Zodçie Azerbaidjana XII.-XV**, Moskva 1966).
- БҮНҖАДОВ З. М., **Азәрбајчан Атабеглери Дөвлети (1136-1225.Чи нллер)**, Әлм Нә шриҗаты, Бақы 1984. (Bünyadov, Z. M., **Azerbaycan Atabegleri Dövləti (1136-1225. İller)**, Əlm Neşriyatı, Baku1984).
- BORAN Ali, **Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri**, TTK, Ankara 2001.
- CİHANGİR Zeyneloğlu, **Muhtasar Azerbaycan Tarihi**, Şems Matbaası, İstanbul 1342/1924.
- ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL Ersel, (2007). **Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme**, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- ДАДАШЕВ С.А. ve УСЕЙНОВ М.А., **Архитектура Памятники Баку**, Издательство Академии Архитектуры СССР, Москва 1946. (DADAŞEV. S.A. ve USEYİNOV. M.A., **Arhitektura Pamyatniki Baku**, Akademi Arhitekturi SSSR, Moskva 1946.
- ДАДАШЕВ С.А. ve УСЕЙНОВ М.А., **Архитектура Азербайджана**, Очерки По Истории Архитектуры Народов СССР, Москва 1948. (DADAŞEV. S.A. ve USEYİNOV. M.A., **Arhitektura Azerbaydjana**, Oçerki Po İstorii Arhitekturi Narodov SSSR, Moskva 1948).

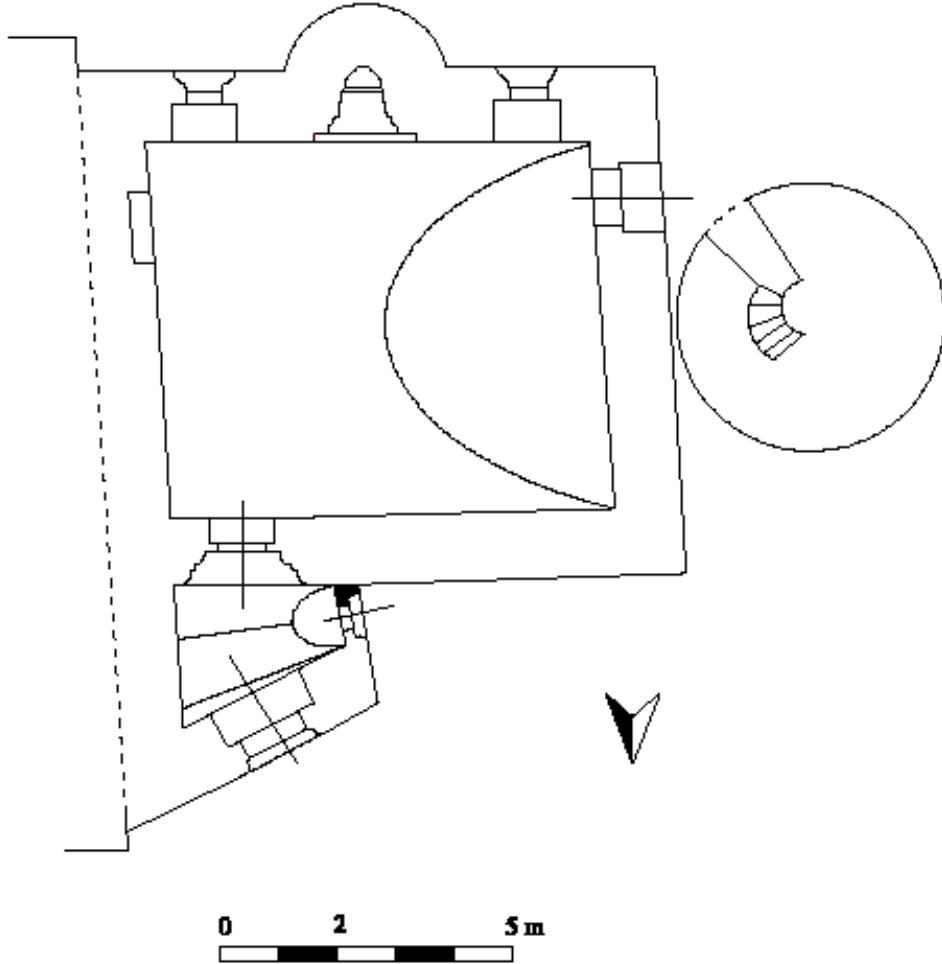
- JUSTIN, E. Abbott. "Indian Inscriptions on the Fire Temple at Baku", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 29, 1908, s.299-304.
- Jstor, <http://www.jstor.org/stable/592636>. Erişim tarihi: 20/11/2008.
- FƏTULLAYEV Şamil ve FİQAROV. "Azerbaycan'ın Qadim Məscidləri" **Azerbaijan-Irs**, S:14-15, 2003, s.46-54.
- Саламзадə Ə. В., **Азəрбайҗан Мə'марлығына Аид Јəни Матəриаллар**, Бақы 1952. (Salamzade. Ə. V., **Azerbaycan Mə'marlığına Aid Yeni Matəriallar**, Bakı 1952).
- ГИЯСИ Чафəр, **Низами Дəвру Мə'марлыг Абидəлəри**, Ишыг Нəшрийаты, Бақы 1991 (GİYASİ Çafer, **Nizami Dövrü Mə'marlık Abideleri**, İşik Neşriyatı, Bakı 1991).
- МЕHMET, Halit. "Evliya Çelebiye Göre Azerbaycan Şehirleri", **Yurt Bilgisi II.**, İstanbul 1933.
- MESUDİ, **Muruc Ez-Zehab: Altın Bozkırlar**, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- МЕШАДИХАНІМ С., Неймат, **Корпус Эпиграфических Памятников Азербайджана Арабо-Персо-Тюркоязычные Надписи Баку и Апшерона XI- Начала XX Века, 1**, Эпм, Баку1991. (MEŞADİHANUM S. Neyimat, **Korpus Epikrafiiceskih Pamyatnikov Azerbayidjana Arabo-Perso-Törkoyazıcılıe Nadpici Bakı İ Apşeronu XI-Nacarı XX Veka, 1**, Elm, Bakı 1991).
- МІРАДОВ Г., **Градостойтельства Азербайҗан XIII-XVI в.в.**, Елц, Баку 1984
- NEBATİ Zakir. (2006). **Bakü Şirvanşahlar Sarayı**. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- РЗАЕВ Ниязи, "Мечть Мүхаммеда", **Азəрбайҗан ССР Əлмлəр Академисы, Мə'марлыг вə Инчəсəнəт Институту, Азəрбайҗан Мə'марлыгы Очерклəр**, Азəрбайҗан ССР Əлмлəр Академисы Нəшрийаты, Бақы 1952. (RZAYEV, Niyazi, "Muhammed Mescidi", **Azerbaycan SSR Əmler Akademisi Mə'marlıg Ve İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan Mə'marlıgı Oçerklar**, Azerbaycan SSR Əmler Akademisi Neşriyatı, Bakı 1952).
- RZAYEV, Necip, **Ecdadların İzi İlə**, Azərbaycan Dövlət Neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakı 1992.
- SAYAN, Yüksel, "Eski Bakü (İçerişehir)'de İki Mescit", **Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S:12, 2004, s.83-98.
- СЫСОЕВ В., "Или Рам Огнепоклонников в Суранах Древности деревни Шихово" **Атеşга**, Баку 1925. (SISOYEV, V., "İli Ram Ognepoklonnikov v Suranax, Drevnosti Derevni Şixovo", **Ateşga**, Bakı 1925).
- SÖNMEZ Zeki, **Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar**, TTK, Ankara 1995.
- ЩЕБЛЫКИН И.П., **Памятники Азербайджанского Зодчества Эпохи Низами (материалы)**, Издательство Институт Истории Академия Наук СССР-Азербайджанский Филиал, Азфан, Баку 1943. (Şəblıkin, İ.P. **Pamyatniki Azerbaydjanskogo Zodcestva Epohi Nizami (Materialı)**, İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR Azerbaydjanskiy fillial, Azfan, Bakı 1943).
- TURAN Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

Türk Ansiklopedisi, “Bakü”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952.

УСЕЙНОВ М., Памятники Азербайджанского Зодчества, Государственное издательство
Архитектуры и градостроительства, Москва 1951. (USEYNOV M., “Minaret Sinig
Gala”, Памятники Азербайджанского Зодчества, Gosudarstvennoe İzdatelstvo
Arhitekturi i Gradostoitelstva, Moskva 1951).

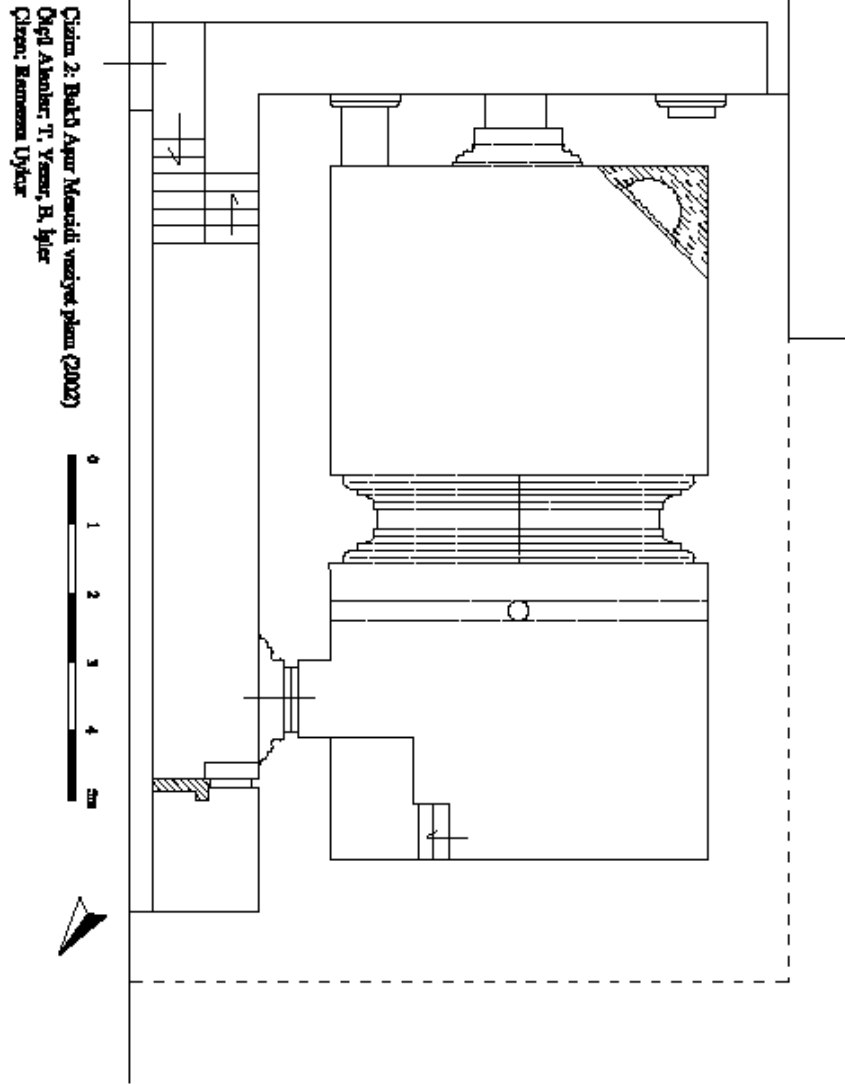
УСЕЙНОВ М., БРЕТАНИЦКИЙ, Л. ve САЛАМЗАДЕ А. Истории Архитектуры
Азербайджана, Москва 1963. (USEYNOV M., BRETANİSKİİ, L. ve SALAMZADE
A., İstorii Arhitektura Azerbaydjana, Moskva 1963).

LEVHALAR

Çizim 1: Bakü Sinig Gala (Muhammed) Mescidi (2002)
Ölçü Alanlar: T. Yazıcı, B. İşler
Çizen: Ramazan Uygur

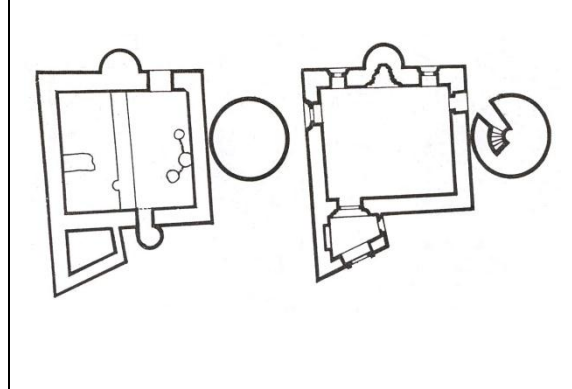
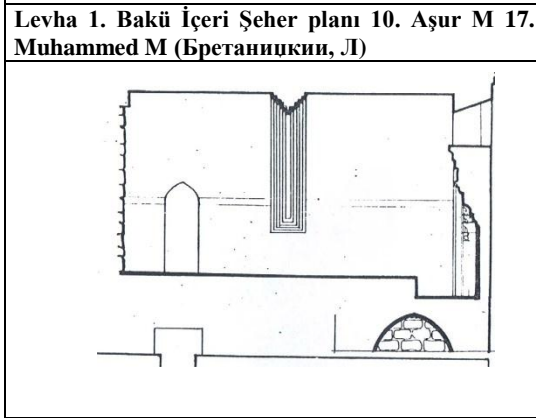
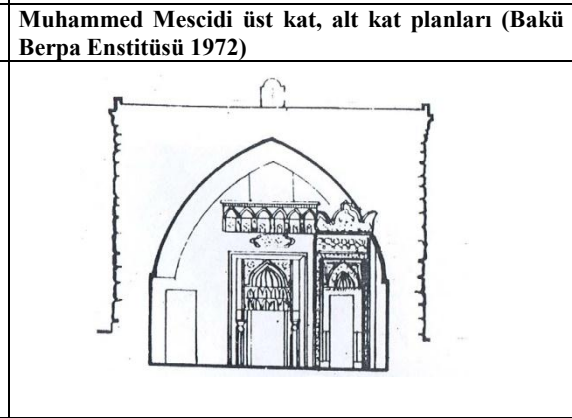
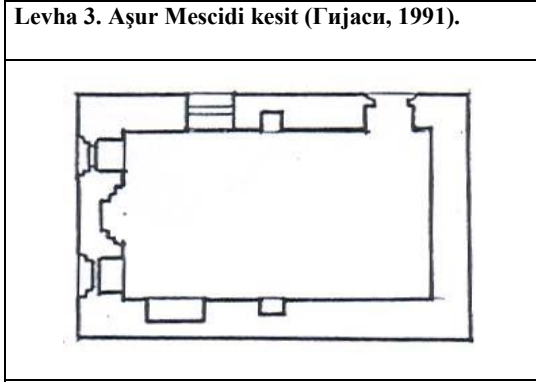
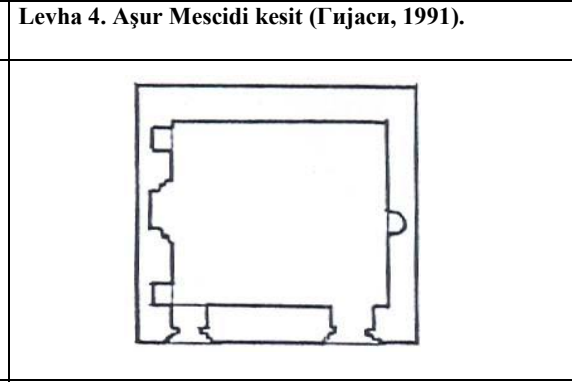
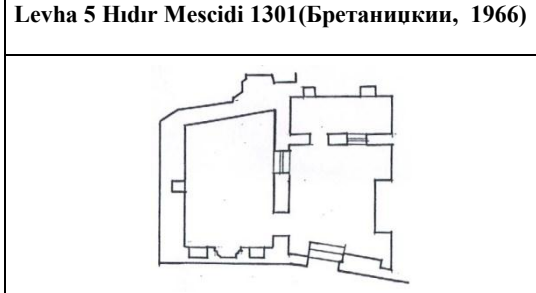
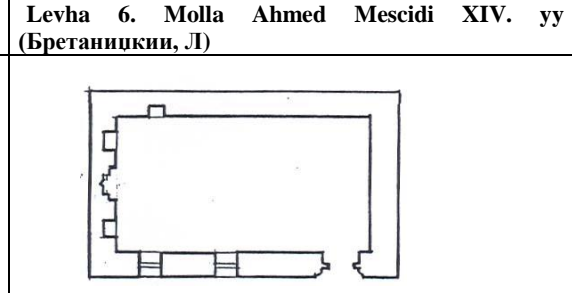
Turkish Studies

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

RESİMLER

	
<p>Levha 1. Bakü İçeri Şehir planı 10. Aşur M 17. Muhammed M (Бретаницкий, Л)</p>	<p>Muhammed Mescidi üst kat, alt kat planları (Bakü Berpa Enstitüsü 1972)</p>
	
<p>Levha 3. Aşur Mescidi kesit (Гијаси, 1991).</p>	<p>Levha 4. Aşur Mescidi kesit (Гијаси, 1991).</p>
	
<p>Levha 5 Hıdır Mescidi 1301(Бретаницкий, 1966)</p>	<p>Levha 6. Molla Ahmed Mescidi XIV. уу (Бретаницкий, Л)</p>
	
<p>Levha 7 Mirza Ahmed Mescidi 1345 (Бретаницкий, 1966)</p>	<p>Levha 8 Çin Mescidi (Бретаницкий, 1966)</p>

Turkish Studies

RESİMLER

Fotoğraf 1. Bakü Muhammed Mescidi bani kitabesi

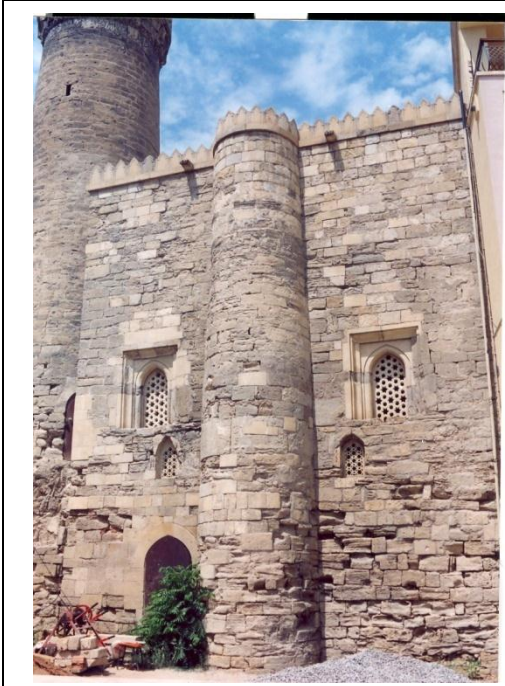

Fotoğraf 2. Bakü Muhammed Mescidi, minaresinin şerefe altındaki ayet kitabesi.

Fotoğraf 3. Bakü Muhammed Mescidi'nin kuzey cepheden görünümü

Turkish Studies

Fotoğraf 4. Bakü Muhammed Mescidi'nin güney cepheden görünümü.

Fotoğraf 5. Bakü Muhammed Mescidi'nin harime giriş kapısı

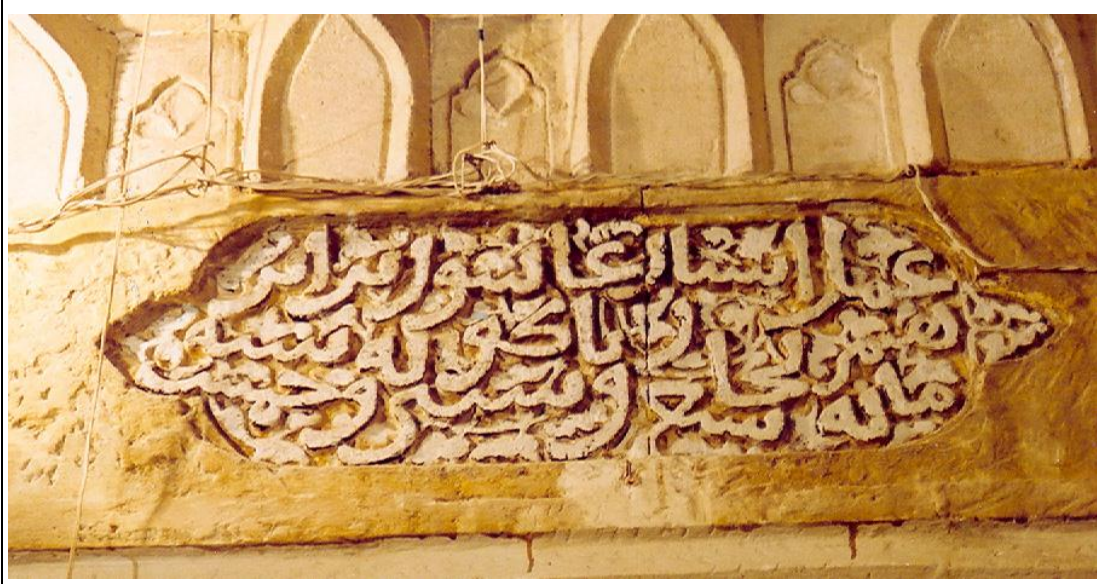

Fotoğraf 6. Bakü Muhammed Mescidi mihrabı

Fotoğraf 7. Bakü Muhammed Mescidi minaresi

Turkish Studies

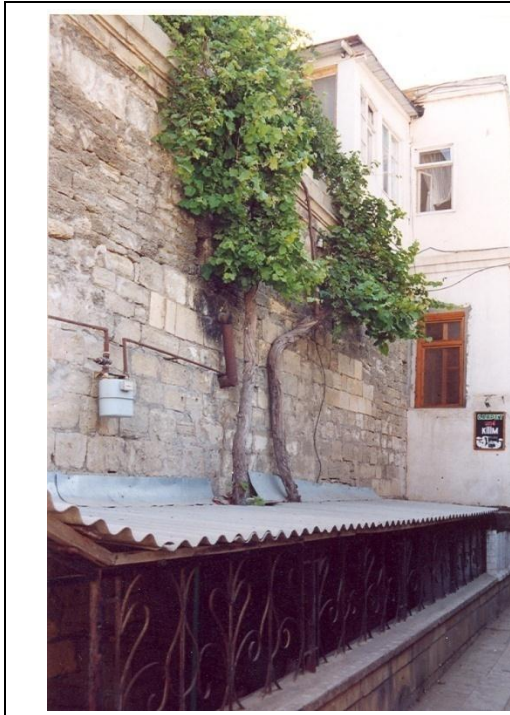
Fotoğraf 8 Bakü Aşur Mescidi inşa kitabesi

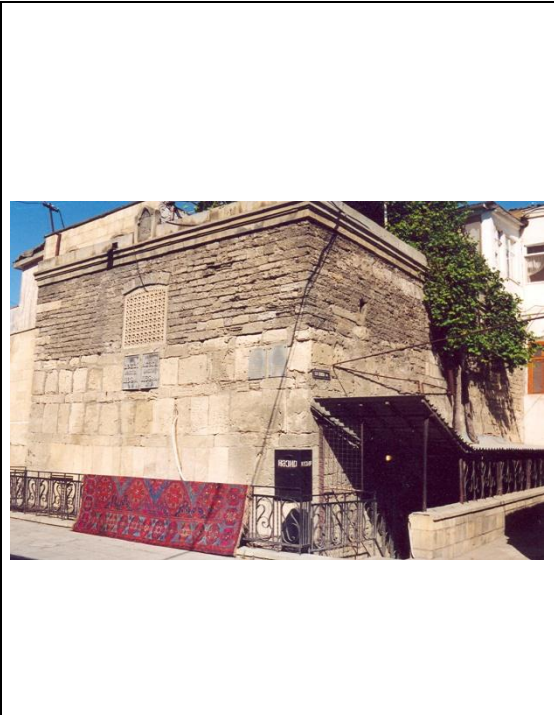
Fotoğraf 9 Bakü Aşur Mescidi eski ve yeni mihrapları

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

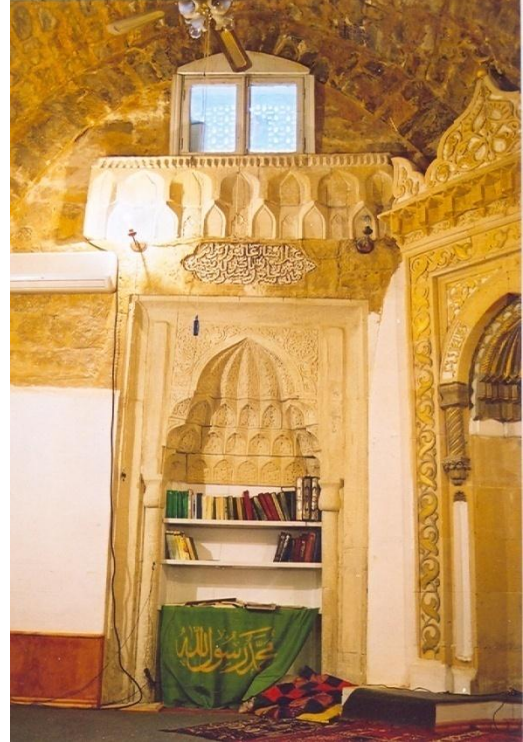
Fotoğraf 10 Bakü Aşur Mescidi kuzeydoğu cephesi

Fotoğraf 11 Bakü Aşur Mescidi güneydoğu cephesi

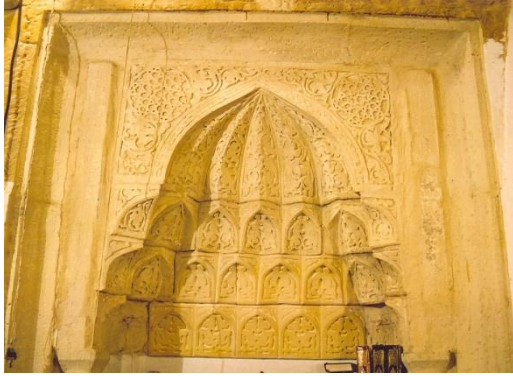

Fotoğraf 12 Bakü Aşur Mescidi güneydoğu cephesi
altkati

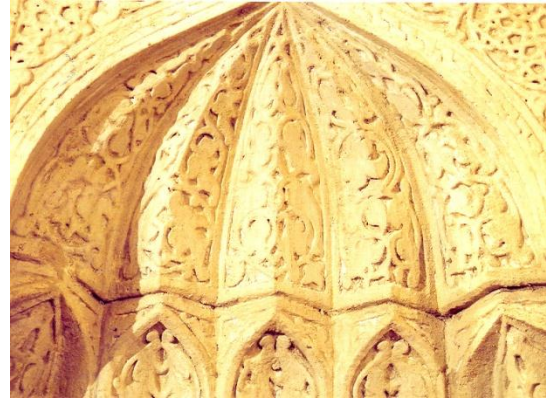

Fotoğraf 13 Bakü Aşur Mescidi ilk mihrabı

Turkish Studies

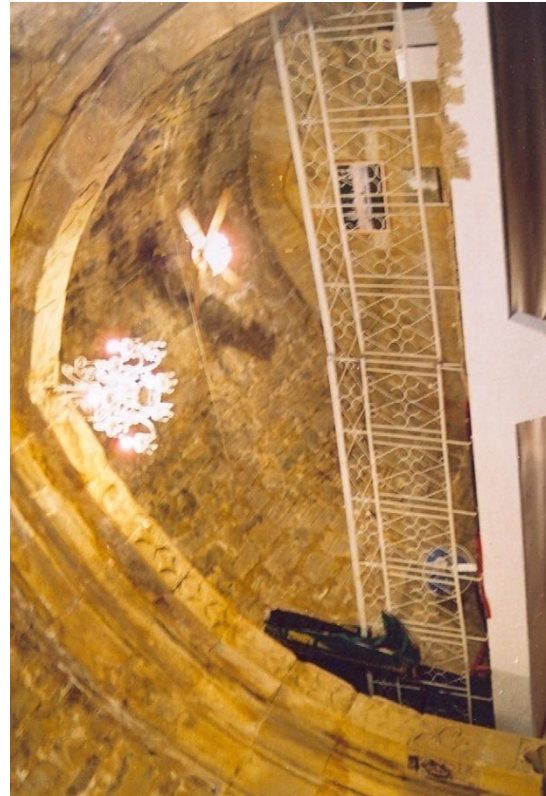
Fotoğraf 14 Bakü Aşur Mescidi ilk mihrap kavsarası

Fotoğraf 15 Bakü Aşur Mescidi ilk mihrap kavsarası, ayrıntı

Fotoğraf 16 Bakü Aşur Mescidi yeni mihrabı

Fotoğraf 17 Bakü Aşur Mescidi tonoz destek kemeri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Fotoğraf 18 Bakü Aşur Mescidi tonoz destek kemeri dış yüzeyi

Fotoğraf 19 Bakü Aşur Mescidi tonoz destek kemeri iç yüzeyi

Fotoğraf 20 Bakü Aşur Mescidi tonoz destek kemeri, ayrıntı

Fotoğraf 21 Bakü Aşur Mescidi alt kat mekanı

Turkish Studies